पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

षष्ठ-पाठः

सूक्तिः

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

पदविभागः

ताम्, योगम्, इति, मन्यन्ते, स्थिराम्, इन्द्रियधारणाम्

अन्वयः

(योगिनः) तां स्थिराम् इन्द्रियधारणां योगम् इति मन्यन्ते ।

तात्पर्यम्

अस्यां सूक्त्यां योगाभ्यासस्य प्रभावः उक्तः । दृढसङ्कल्पेन इन्द्रियाणां मनसां च नियन्त्रणम् एव योगम् इति कथ्यन्ते ।

सूक्ति:

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

व्याकरणांशा:

ताम्	-	द. स्त्री. द्वि. ए.
योगम्	-	अ. पु. द्वि. ए.
इति	-	अव्ययम्
मन्यन्ते	-	मन् धातु: आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ब.
स्थिराम्	-	आ. स्त्री. द्वि. ए.
इन्द्रियधारणाम्	-	आ. स्त्री. द्वि. ए.

सुभाषितम् - 1

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ।।

पदविभाग:

कदर्थितस्य, अपि, हि, धैर्यवृत्तेः, न, शक्यते, धैर्यगुणः, प्रमार्ष्टुम्, अधोमुखस्य, अपि, कृतस्य, वह्नेः, न, अधः, शिखाः, यान्ति, कदाचित्, एव

सन्धि:

कदर्थितस्य + अपि = सवर्णदीर्घ-सन्धि:
अधोमुखस्य + अपि = सवर्णदीर्घ-सन्धि:
न + अधः = सवर्णदीर्घ-सन्धि:
शिखाः + यान्ति = विसर्ग-लोपः
कदाचित् + एव = जश्त्वम्

सुभाषितम् - 1

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ।।

सामान्यार्थः

It is not possible to destroy the courage of a courageous person even by keeping him down forcibly. Even if the fire is kept with face downwards, the flames do never move downwards.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - शक्यते, यान्ति
प्रथमा - धैर्यगुणः, शिखाः
षष्ठी - कदर्थितस्य, धैर्यवृत्तेः, अधोमुखस्य, कृतस्य, वह्नेः
अव्ययम् - अपि, हि, न, प्रमार्ष्टुम्, अपि, न, अधः, कदाचित्, एव

सुभाषितम् - 1

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- न शक्यते	न सम्भाव्यते
किं कर्तुं न शक्यते?	- प्रमार्ष्टुम्	नाशयितुम्
कः प्रमार्ष्टुं न शक्यते ?	- धैर्यगुणः	धैर्यम् इति गुणः/शौर्यम्
कस्य धैर्यगुणः?	- धैर्यवृत्तेः	धीरस्य
कीदृशस्य धैर्यवृत्तेः?	- कदर्थितस्य अपि	तिरस्कृत्य अपि

सुभाषितम् - 1

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- न यान्ति	न गच्छन्ति
काः न यान्ति ?	- शिखाः	ज्वालाः
कुत्र न यान्ति ?	- अधः	नीचैः
कदा न यान्ति?	- कदाचित् एव	कदापि
कस्य न यान्ति ?	- वह्नेः	अग्नेः
कीदृशस्य वह्नेः ?	- अधोमुखस्य कृतस्य अपि	अवाङ्मुखी कृतस्य

सुभाषितम् - 1

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्नेः नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव ।।

अन्वयः

(तथा) कदर्थितस्य अपि हि धैर्यवृत्तेः धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुं न शक्यते
(यथा) अधोमुखस्य कृतस्य अपि वह्नेः शिखाः कदाचित् अधः एव न यान्ति

तात्पर्यम्

यथा अग्निः अधोमुखीकृतः चेत् अपि तस्य ज्वालाः अधः न गच्छन्ति ऊर्ध्वदिशी एव प्रसरन्ति तथा एव धीरः पुरुषः अपमानितः चेत् अपि तस्य धैर्यगुणस्य नाशनं कर्तुं न शक्यते । तस्य तेजः प्रकाशते एव। सः धैर्यं कदापि न त्यजति।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

कदर्थितस्य	-	अ. पु. ष. ए.
अपि	-	अव्ययम्
हि	-	अव्ययम्
धैर्यवृत्ते:	-	इ. पु. ष. ए.
न	-	अव्ययम्
शक्यते	-	शक् धातुः लट्-लकार: कर्मणि प्र. ए.
धैर्यगुणः	-	अ. पु. प्र. ए.
प्रमार्ष्टुम्	-	अव्ययम्
अधोमुखस्य	-	अ. पु. ष. ए.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

अपि - अव्ययम्
कृतस्य - अ. पु. ष. ए.
वह्नेः - इ. पु. ष. ए.
न - अव्ययम्
अधः - अव्ययम्
शिखाः - आ. स्त्री. प्र. ब.
यान्ति - या धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र .पु. ब.
कदाचित् - अव्ययम्
एव - अव्ययम्

सुभाषितम् - 2

नागुणी गुणिनं वेत्ति गुणी गुणिषु मत्सरी।
गुणी च गुणरागी च विरलः सरलो जनः।।

पदविभाग:

न, अगुणी, गुणिनम्, वेत्ति, गुणी, गुणिषु, मत्सरी, गुणी, च, गुणरागी, च, विरलः, सरलः, जनः

सन्धि:

न + अगुणी = सवर्णदीर्घ-सन्धि:
गुणिनम् + वेत्ति = अनुस्वार-सन्धि:
सरलः + जनः = विसर्गः उकार: (गुण)

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

A man of no virtues does not understand a man of virtues. A man of virtue is jealous of those having virtues. A simple person who has virtues and who likes virtues in other men is very rare.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - वेत्ति, (भवति)
प्रथमा - अगुणी, गुणी, मत्सरी, गुणरागी, विरलः, सरलः, जनः,
द्वितीया - गुणिनम्
सप्तमी - गुणिषु
अव्ययम् - न, च

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- न वेत्ति	न जानाति
कः न वेत्ति ?	- अगुणी	गुणविहीनः जनः
कं न वेत्ति ?	- गुणिनम्	गुणसम्पन्न-पुरुषस्य महत्त्वं
क्रिया	- (भवति)	
कः भवति ?	- गुणी	गुणवान् जनः
कीदृशः गुणी ?	- मत्सरी	असूया-युक्तः
केषु भवति ?	- गुणिषु	अन्य-गुणसम्पन्न-पुरुषेषु

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- (भवति)	
कः भवति ?	- विरलः	दुर्लभः
कः विरलः भवति ?	- जनः	मानवः
कीदृशः भवति ?	- सरलः जनः	निष्कपटः
पुनः कीदृशः भवति?	- गुणी	स्वयं गुणवान्
पुनः कीदृशः भवति?	- गुणरागी	गुणप्रियः

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

अगुणी गुणिनं न वेत्ति ।
गुणी गुणिषु मत्सरी (भवति) ।
गुणी च गुणरागी च सरलः जनः विरलः (भवति) ।

तात्पर्यम्

लोके प्रायः गुणविहीनः जनः गुणसम्पन्न-जनस्य महत्त्वं न जानाति । गुणवान् जनः अपि अन्यान् गुणसम्पन्नवान् न सहते। यः स्वयं गुणवान् अस्ति अन्येषु स्थितान् उत्तमगुणान् आराधयति तादृशः सरलः मानवः लोके दुर्लभः एव। ।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

न - अव्ययम्
अगुणी - न. पु. प्र. ए.
गुणिनम् - न. पु. द्वि. ए.
वेत्तिः - विद् धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र. ए.
गुणी - न. पु. प्र. ए.
गुणिषु - न. पु. स. ब.
मत्सरी - न. पु. प्र. ए.
गुणी - न. पु. प्र. ए.
च - अव्ययम्

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

गुणरागी - न. पु. प्र. ए.
च - अव्ययम्
विरलः - अ. पु. प्र. ए.
सरलः - अ. पु. प्र. ए.
जनः - अ. पु. प्र. ए.

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

धर्मराजाय द्रौपद्याः उपदेशः

महाभारतस्य कथा प्रसिद्धा । कौरवपाण्डवयोर्द्यूतं[1] समाप्तम् । कौरवा[2] जयं प्राप्तवन्तः । पाण्डवाः पराजिताः । नियमानुसारेण युधिष्ठिरो[3]ऽनुजैः सहारण्यं[4] गतवान् । अरण्ये युधिष्ठिरः दुर्योधनस्य राज्यभारक्रमं ज्ञातुम् एकं किरातं[a] हस्तिनापुरं प्रति प्रेषितवान् । स[5] किरातो[6] ब्रह्मचारिवेषं धृत्वा गतवान् । ततः स[7] वनं प्रत्यागतवान् । युधिष्ठिरं निवेदितवान् च - ''दुर्योधनो[8] राज्यसिंहासने स्थितः । तथापि[9] भवतां विषये स[10] भीतः । स[11] नीतिपूर्वकं राज्यशासनं करोति । सेवकान् मित्राणीव[12] पश्यति । मित्राणि बन्धूनिव, बन्धून् स्वामिभावेन[b] च पश्यति । सामन्ताः सर्वे तस्य आदेशं[c] परिपालयन्ति ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

राज्ये सर्वत्र [13]कृषिरुत्कृष्टास्ति[14] । गुप्तचरा[15] विश्वासयोग्याः सन्ति । ते अन्यराजानां वृत्तान्तं तस्मै निवेदयन्ति । एवं स[16] प्रबलो[17] महाराजो[18] भविष्यति । अतस्तं[19] जेतुं[d] भवता उपायः कर्तव्यः'' इति ।

युधिष्ठिरो[20] गुप्तचराय पारितोषिकं दत्त्वा तं प्रेषितवान् । ततो[21] भीमादीनां सम्मुखे किरातेनोक्तं[22] विषयं द्रौपद्यै कथितवान् । युधिष्ठिरस्य वचनं श्रुत्वा

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

द्रौपदी उक्तवती – ''हे नाथ ! स्त्रीणाम् उपदेशवचनेषु पुरुषाः प्रायेणानादरं[23] प्रकटयन्ति । [24]तथापि मम हृदयव्यथा वक्तुं मां प्रेरयति । त्वं पत्नीसमां[e] राज्यलक्ष्मीं परित्यक्तवान् । [25]अतोऽयं भीमः कथमस्ति ? पश्य । पूर्वं स[26] सुन्दरमञ्चे शयनं करोति स्म । इदानीं दीनो[27] भूतले शयनं करोति । अयमर्जुनः पूर्वम् उत्तरदेशं जित्वा[f] सुवर्णराशिमानीतवान् । इदानीं स[28] एव वल्कलं[g] धरति । वन्यजीवनं[h] करोति । नकुलसहदेवौ सुकुमारौ कोमलदेहौ । तौ कठिने भूतले शयनं कुरुतः । एतेषां कष्टं दृष्ट्वा तव दुःखं न भवति किम् ? अहम् अतीव दुःखमनुभवामि । महाराज ! त्वं शान्तिं त्यज । शत्रूणां विनाशं कुरु । [29]शान्तिर्मुनीनां स्वभावः । स[30] स्वभावो[31] नृपाणां न । समयनिरीक्षा [32]नोचिता । यो[33] विजयमिच्छति स [34]समयानुसारेण सन्धिं[i] त्यजति । अतो[35] युद्धाय प्रवृत्तिं कुरु'' इति ।

एवमुक्त्वा द्रौपदी [j]तूष्णीमभवत् ।

काव्य-कथा - शिशुपालवधम्

प्रश्नाः

१. युधिष्ठिरः कं किमर्थं हस्तिनापुरं प्रति प्रेषितवान् ?

२. दुर्योधनः मित्राणि बन्धून् च कथं पश्यति ?

३. पुरुषाः प्रायेण कुत्र अनादरं प्रकटयन्ति ?

४. शान्तिः केषां स्वभावः ? केषां स्वभावः न ?

५. कः सन्धिं त्यजति ?

श्लोक: - 1

Sloka to be recited in the evening - before going to sleep

रामं स्कन्दं हनूमन्तं वैनतेयं वृकोदरम् ।
शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नस्तस्य नश्यति ॥

Before going to sleep, one who remembers Rama, Kumaraswamy, Hanuman, Garuda and Bheema will not get bad dreams.

श्लोक: - 2

करचरणकृतं वाक्कायजं कर्मजं वा
श्रवणनयनजं वा मानसं वापराधम् ।
विदितमविदितं वा सर्वमेतत् क्षमस्व
जय जय करुणाब्धे श्रीमहादेव शम्भो ।।

O ! Lord Shambhu ! Mahadeva be victorious. Ocean of kindness ! Please forgive all my faults (sins) whether it is done with hands or feet, whether by speech, body or action, ears, eyes or mind, known or unknown.

व्याकरणम्

शानच्-प्रत्यय:

१. .... भुञ्जानां ..... पत्नीं पतिः आहूतवान् । (भुञ्जाना)

२. वेदम् ... अधीयानैः ..... वटुभिः गुरुः नमस्कृतः । (अधीयानाः)

३... विक्रीणानेन... आपणिकेन वस्तुनः मूल्यम् उक्तम् । (विक्रीणानः)

४. ... स्पर्धमानेषु .... छात्रेषु उत्साहः महान् अस्ति । (स्पर्धमानाः)

५. .. वर्धमानानां .... कुतृणानाम् उत्पाटनं कारय । (वर्धमानानि)

सन्धिः

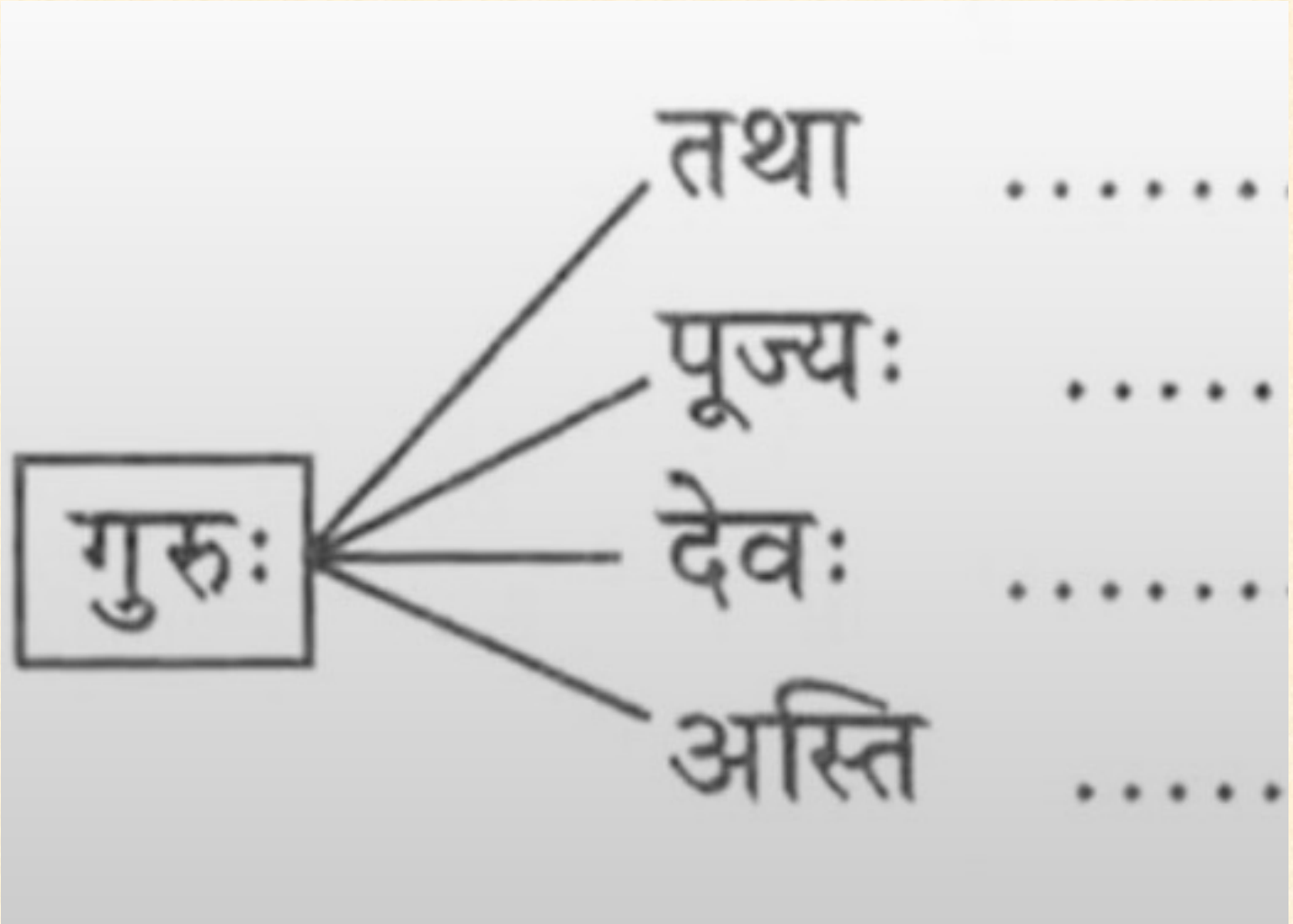

गुरुस्तथा

गुरुर्देवः

गुरुरस्ति

बालाः

- टीकन्ते =
- धावन्ति =
- शूराः = ..
- तिष्ठन्ति =
- अटन्ति = .

बालाष्टीकन्ते

बाला धावन्ति

बालाश्शूराः

बालास्तिष्ठन्ति

बाला अटन्ति

बालः

अस्ति = ..

आगच्छति =

हसति = ..

तिष्ठति = .

करोति = .

बालोऽस्ति

बाल आगच्छति

बालो हसति

बालस्तिष्ठति